

CSERHÁTI TELEPÜLÉSEK SZŐLŐHEGYEINEK TÁJVÁLTOZÁSAI

DEDÁK Dalma¹, SULYÁN PÉTER Gábor²

¹Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, 2103 Gödöllő, Páter K. u. 1., e-mail: dedak.dalma@gmail.com
²Nógrád Megyei Kormányhivatal Földhivatala, 3100 Salgótarján, Május 1. út 41.

Kulcsszavak: felhagyott szőlő, védett növény, Cserhát, tájtörténet

Összefoglalás: Lucfalva, Nagykeresztúr, Sámsonháza és Tar településeken vizsgáltunk felhagyott szőlőket. A felsorolt települések külterületén hat olyan mintaterületet jelöltünk ki, ahol a 20. században még folyt szőlőtermelés, azonban mára ezek művelését felhagyták. A mintaterületek kijelölésekor elsősorban levéltári térképek és légifotók adatait, valamint az aktuális területhasználatot vettük figyelembe. A térképi adatokat és a terepi vizsgálatok során gyűjtött információkat térinformatikai módszerekkel dolgoztuk fel, így egy adatforrástól függetlenül értelmezhető, egymással összehasonlítható és számszerűsíthető adatsort nyertünk a területhasználatok változásáról. Ennek eredményét tematikus térképeken ábrázoltuk, a mintaterületeken bekövetkező változásokat egyedileg, idősorosan elemeztük. A területek aktuális állapotának vizsgálata mellett törekedtünk a botanikai értékek felkutatására: 12 védett növénytaxont (*Adonis vernalis*, *Erysimum odoratum*, *Sorbus domestica*, *Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*, *Polygala major*, *Gentiana cruciata*, *Aster amellus*, *Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*, *Ornithogalum brevistylum*, *Stipa tirsia*, *Orchis purpurea*) dokumentáltunk a mintaterületeken.

Bevezetés

A világ népességének növekedésével előtérbe kerültek azok a kutatások, amelyek a mezőgazdaság és a természetvédelem kapcsolatát vizsgálják (BARCZI és CENTERI 1999). Az utóbbi években több kutatás tárgyát képezték a Cserhát felhagyott szőlői, ezek eredményei megerősítik, hogy érdemes tovább vizsgálni a témában: az ilyen gazdálkodástörténeti jellemzőkkel bíró területek potenciálisan értékes természeti adottságokkal rendelkeznek. A Kelet-Cserhát nagyobb szőlőhegyeinek egy része jelenleg is valamilyen természetvédelmi oltalom alatt áll, ezekre a területekre egyaránt jellemző, hogy legkésőbb a 19. század közepétől bizonyíthatóan folyt rajtuk szőlőművelés (MRAVCSIK et al. 2009).

Munkánk során Lucfalván, Nagykeresztúron, Sámsonházán és Taron kerestünk olyan felhagyott szőlőket, amelyek tájváltozásait és botanikai értékeit korábban még nem vizsgálták, ennek megfelelően hat mintaterületet jelöltünk ki a felsorolt települések külterületén.

Cikkünkben tematikus térképek segítségével szemléltetve értékeljük a mintaterületeken bekövetkező változásokat a szőlőművelés kezdetétől napjainkig, valamint bemutattuk az itt található védett botanikai értékeket és az azok fennmaradását veszélyeztető tényezőket.

Anyag és módszer

A mintaterületek a Cserhát keleti részén, MAROSI és SOMOGYI (1990) tájbeosztása alapján a Cserhátvidék és az Észak-magyarországi-medencék középtájban, a Keleti-Cserhát kistájsoporthoz tartozó Központi-Cserhát kistáj, illetve a Zagyva-völgy kistáj északnyugati

határán, a Központi-Cserhát peremterületeihez hasonló habitusú, alacsony-középhegységi, dombsági jellegű területeken található. A Központi-Cserhát földtani és domborzati szempontból egyaránt igen mozaikos. A mérsékelt hűvös – mérsékelt száraz éghajlatú kistáj klímáját a domborzat és a lejtők expozíciója erősen módosítja (DÖVÉNYI 2010, LÁNG 1967). A mintaterületek természetföldrajzi adottságairól ezért egyedileg, azok jellemzésénél ejtünk szót. A földtani viszonyokat a GYALOG és SÍKHEGYI (2005) által szerkesztett 1:100 000 méretarányú földtani térképről, a talajtani viszonyokat a szintén 1:100 000-es méretarányú AGROTOPO adatbázisból, valamint a vizsgált területeket is részletesen ábrázoló 1:10 000-es méretarányú, LÉVAY (1968) és KULCSÁR (1973) által szerkesztett, a helyi termelőszövetkezetek számára készült genetikus talajtérképek információi alapján adtuk meg.

A vizsgált területek növényföldrajzi szempontból a Nógrádi flórajáráshoz (*Neogradense*) tartoznak, amely a Pannóniai flóratartományon (*Pannonicum*) belül, az Északi-középhegység flóraidék (*Matricum*) része. Jellemzően a szubmediterrán-kontinentális hatás dominál. A klímazonálisan közel száz százalékban a cseres-tölgyesek (*Quercetum petraeae-cerris*) övébe eső tájon, az egykor intenzív tájhasználatnak köszönhetően, számos olyan füves élőhelyet találunk, amely természetes úton nem jöhetett volna létre. Ezek egy része erdőirtások helyén létrehozott növénykultúrák felhagyásával keletkezett. A természetvédelmi értékekben leggazdagabb másodlagos élőhelyek főként egykori szőlőhegyekhez köthetők (HARMOS 2005). Az ilyen területek növényzetéről, ha nem is célzottan, de érintőlegesen korábban már több florisztikai témájú közleményben szó esett (HARMOS 2005, HARMOS et al. 2001, VOJTKÓ 2003, PENKSZA és TÓTH 1992, SRAMKÓ és MAGOS 2007). A vizsgálati területhez hasonló gazdálkodás-történeti jellemzőkkel bíró táj felhagyott parcelláiról BIRÓ et al. (2012), MALATINSZKY és PENKSZA (2004), MALATINSZKY (2008) és MALATINSZKY et al. (2008) közöl adatokat. Kifejezetten cserhádi felhagyott szőlők növényzetét vizsgálta HARMOS és SRAMKÓ (2000), valamint MRAVCSIK et al. (2009).

A vizsgált településeken található nagyobb területű, idősebb felhagyott szőlőhegyek napjainkban a Kelet-Cserhát Tájvédelmi Körzet részei. Ezek természeti értékei jól ismertek, korábban már több kutatás tárgyát képezték (HARMOS és SRAMKÓ 2000, HARMOS et al. 2001, HARMOS 2005). Az irodalmi adatok feldolgozását követően megállapítottuk, hogy azokról a területekről, amelyek művelése csupán a filoxéra pusztítását követően kezdődött, jóval kevesebb információ áll rendelkezésre, ezért a továbbiakban az ilyen „fiatal” szőlőhegyek felkutatására koncentráltunk.

A mintaterületek kijelölésének alapjául szolgáló szőlőhegyek felkutatásához mindekelőtt a termelési struktúra változását és a felhagyáshoz vezető okokat kellett megismernünk. Ehhez információkat gyűjtöttünk a Cserhát, illetve a Kárpát-medence szőlőműveléséről szóló művekből: FEYÉR (1981) 1848-ig kellő részletességgel mutatja be hazánk szőlőművelésének történetét, KOZMA (1991, 1995) és MOSONI (2001) a történeti bemutatás mellett a szőlő- és bortermelésről általánosságban is igen hasznos információkat közöl, GYULAI (1999) pedig az agrobiodiverzitás változásán keresztül mutatja be hazánk szőlőtermesztését. BENKÓ et al. (2012), BOROVSKY (1911), FÉNYES (1851), MOCÁRY (1826), SHVOY (1875), VÁLYI (1799) Nógrád megye szőlő- és bortermeléséről nyújtanak szemléletes és korhű képet. Településsoros történeti statisztikai adatokból, ültetvény-összeírásokból, FÉNYES (1851) és KELETI (1875) munkáiból a vizsgált településeken történt szőlő- és gyümölcs termesztésre, valamint bortermelésre vonatkozó változások fő tendenciái mutatkoznak meg.

1. ábra A mintaterületek elhelyezkedése (Készült az Országos Térinformatikai Alapadatbázis és Magyar Közigazgatási Határok adatbázis, valamint saját adataink alapján.)

Figure 1. Location of the sample areas (Compiled from National GIS Basic Database and Administrative Boundary database, and based on our own data.)

A vizsgált területeken a szőlőművelés története időben viszonylag jól követhető és behatárolható, mivel már a művelés megkezdése előtti időkből is számos írásos forrás áll rendelkezésre levéltárakban. Birtokszerkezetük és a felhagyást követő felszínborítás változásait azonban elsősorban történeti térképek adatainak feldolgozásával lehet hiteles módon, térben és időben egyaránt nyomon követni. A 18–19. századi térképi állományok közül az I. katonai felmérés (1782–1785) 1:28800, a II. katonai felmérés (1819–1869) 1:28800, és a III. katonai felmérés (1869–1887) 1:25000 méretarányú szelvényei a szőlőművelés megkezdését megelőző tájhasználatról szolgáltatottak hasznos információkat. Munkánk során azonban, mivel „fiatal” szőlőhegyeket vizsgáltunk, főként 20. századi forrásokat kerestünk. A század fontosabb katonai térképei közül az „Új felmérés” (1953–1959) 1:25000 méretarányú szelvényeit tanulmányoztuk át. A polgári topográfiai térképek közül elsősorban az 1:10000 méretarányú állami topográfiai térképek nyújtottak segítséget, de a vizsgálati terület környékéről különböző időpontokban megjelent turista-térképek is hasznos információkkal szolgáltak a szőlőhegyek elhelyezkedéséről.

Megállapítottuk, hogy területek felkutatásához és terepi beazonosításához a felsorolt polgári és katonai topográfiai térképek adatai sokszor nem elégségesek, mivel azok méretaránya túl kicsi a parcellák helyének beazonosításához, amennyiben egyáltalán a szőlőművelést feltüntették rajtuk. Ezen kívül mindig szem előtt kell tartani a topográfiai térképek vizsgálatánál, hogy a térképezés során nem a művelési ágak pontos feltüntetése volt a cél. Ebből kifolyólag kézenfekvő megoldást az 1:2880 méretarányú, archív kataszteri térképek jelentenék, azonban mint azt a Nógrád Megyei Kormányhivatal Földhivatalában, valamint a Nógrád Megyei Levéltárban folytatott kutatásaink során megtudtuk, a 20. században készült kataszteri szelvények a vizsgált településekről nem, vagy igen hiányosan állnak rendelkezésre. Alternatív forrásként ezért elsősorban a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum térképtárában található katonai légifotók adatait dolgoztuk fel, melyek 1952–1987 között, Gauss-Krüger rendszerű, szelvényenként változó időpontban készült fekete-fehér fotósorozatok. Mivel a lerepülések rendszerint június-júliusban történtek, a láthatóan különböző felszínborítások viszonylag jól és területileg pontosan elkülöníthetők a felvételeken. A vizsgált települések légifotóit munkánkhoz különösen alkalmassá teszi az is, hogy a katonaság gondot fordított arra, hogy bizonyos különösen jellegzetes felszíni objektumokat, mint például a szőlőparcellákat, a rosszabb minőségű felvételeken utólag feltüntessék.

1. táblázat A tematikus térképek elkészítéséhez felhasznált források

Table 1. Sources of the thematic maps

<i>Mintaterület megnevezése</i>	<i>település</i>	<i>térképen ábrázolt terület/Gauss-Krüger szelvény</i>	<i>készítés éve</i>	<i>típus</i>	<i>forrás</i>
Öreg-hegy, Krakkó-erdő	Lucfalva, Nagykeresztúr	M-34-136-C-d	1956	légifotó	Hadtörténelmi Levéltár
Öreg-hegy, Krakkó-erdő	Lucfalva, Nagykeresztúr	M-34-136-C-d	1975	légifotó	Hadtörténelmi Levéltár
Öreg-hegy	Lucfalva	M-34-136-C-d	1987	légifotó	Hadtörténelmi Levéltár
Krisztina-hegy	Sámsonháza	Sámsonháza	1868	karaszteri térkép	ARCANUM ADATBÁZIS
Emerenciás, Koplalói-dűlő, Tag-dűlő	Tar	Tar	1886	kataszteri térkép	ARCANUM ADATBÁZIS
Krisztina-hegy, Emerenciás, Koplalói-dűlő, Tag-dűlő	Sámsonháza, Tar	L-34-4-A-b	1952	légifotó	Hadtörténelmi Levéltár
Krisztina-hegy, Emerenciás, Koplalói-dűlő, Tag-dűlő	Sámsonháza, Tar	L-34-4-A-b	1987	légifotó	Hadtörténelmi Levéltár

A releváns térképi állományokon (1. táblázat) szereplő információk vizuális kiértékelését követően az aktuális állapotok elemzése következett. Munkánk során végig szem

előtt tartottuk, hogy „szőlőhegyeket” – vagy „szőlőskerteket” – vizsgálunk, amelyek nem csupán szőlőültetvények, a szőlő mellett gyümölcsösöket, kedvezőtlen fekvésű területeken kisebb legelőket, kaszálókat is találhatunk rajtuk. Ezek a régebbi telepítésű szőlőhegyek a természetes geomorfológiai határokkal megadható gazdasági egységek (FEYÉR 1981). A 20. században telepített szőlők esetében, amennyiben azokat nem nagyüzemi módon hasznosították, a diverz területhasználat éppúgy jelen volt, a határaik viszont sokszor nem köthetők természetes objektumokhoz, a mintaterületek kijelölése emiatt sokszor nem volt egyértelmű a térképek alapján, illetve nehezítette a lehatárolásukat a környező területhasználatok gyakori változása. Végül azon parcellák alapján állapítottuk meg a mintaterületek határát, ahol a térképi adatok szerint volt szőlőművelés, vagy ahhoz hasonló intenzitású kisparsellás gazdálkodás – például gyümölcsstermesztés – folyt, valamint ide soroltuk az ezek közé ékelődött kisebb kiterjedésű legelő habitusú területeket és erdőfoltokat, amennyiben azokon legalább 20 éve bizonyíthatóan nem folyt szántóföldi művelés. Az így lehatárolt területeket terepen kézi GPS segítségével azonosítottuk be, és az azokon található védett növénytaxonok koordinátáit is rögzítettük.

A vizsgálati módszerekhez fontos segítséget nyújtott VONA et al. (2006), NAGY et al. (2007), TÓTH és CENTERI (2008), BAKOS et al. (2008), valamint SALÁTA et al. (2013) munkája. A növénytaxonok megnevezésénél KIRÁLY (2009) által szerkesztett Új magyar fűvészkönyv nevezéktanát követtük. A mintaterületek elnevezéseinél az 1:10 000 méretarányú állami topográfiai térkép volt az irányadó.

A térképi és terepi információk értékeléséhez egy egységesíthető és az adatforrástól függetlenül is értelmezhető kategóriarendszer állítottunk fel. Mintaterületenként, a rendelkezésre álló források készítésének ideje alapján, három időszakot jelöltünk ki: az 1950-es évekből és az 1975-1987 közötti időintervallumból készítettünk egy-egy rekonstrukciót a felszínborítás állapotáról, és ezeket a területek aktuális képével hasonlítottuk össze. A térképeket és légifotókat térinformatikai módszerrel dolgoztuk fel: georeferálásukat követően adataikat az egyes kategóriák alapján bedigitalizáltuk, így mintaterületenként három időszakból vektoros tematikus térkép készült, ezekből az állományokból összevethető és számszerűsíthető adatokat nyerhettünk.

Eredmények és megvitatásuk

„A szőlészeti és a borászati adatszolgáltatás, valamint a származási bizonyítványok kiadásának rendjéről, továbbá a borászati termékek előállításáról, forgalomba hozataláról és jelöléséről” szóló 127/2009. (IX. 29.) FVM rendelet 1. számú mellékletében található jelenleg hatályos lista alapján Nógrád megyében csupán két település területén – egyaránt a megyehatáron fekvő Pásztón és Szendehelyen – található borvidék. Nem volt ez mindig így, a témával foglalkozó történelmi források alapján valószínűsíthető, hogy a megye területén már a honfoglalás idején is műveltek szőlőt, a 13. századtól pedig – a mezőgazdaság szerkezetében bekövetkező változások országsszerte tapasztalható tendenciáinak megfelelően – már kijelenthető, hogy a jelenlegi Nógrád megye területén is elterjedt a szőlőművelés (BENKÓ et al. 2012, FEYÉR 1981, KOZMA 1995). A törökdúlást követő visszaeséstől eltekintve a megye szőlőtermelése a 19. század végéig növekedett, a filoxéra járvány azonban csaknem az összes szőlőt kipusztította, emiatt sok helyen teljesen felhagytak a szőlőműveléssel, de a területek egy részét a gyökértetű pusztítását

követő szőlőrekonstrukció során újra művelésbe vonták (BOROVSKY 1911, KOZMA 1995, MOCSÁRY 1826, SZŐLŐTERMELÉS: KÖZSÉGSOROS ADATOK: 1873-1965). Mindez azonban a Cserhát keleti részén csak ideiglenes megoldást jelentett, a változó politikai és gazdasági igények miatt ugyanis később, a 20. század második felétől az újraterelített területeken is felhagyták a művelést. Ez a folyamat a rendszerváltás idején csúcspontot ért el: az elmúlt mintegy kétszáz év adatai alapján ekkor műveltek ugyanis a legkisebb területen szőlőt Nógrád megyében (A SZŐLŐ TERMELÉSE (2000–2012)). Napjainkban ezen a vidéken már csak elvétve találunk a települések határában néhány sor szőlőt. Az egykori szőlőhegyeket mára a természet vette birtokba, értékes élőhelyeket biztosítva számos védett és fokozottan védett élőlény számára.

A vizsgált településeken – Nagykeresztúr kivételével – mindenhol több évszázados hagyománya van a szőlőművelésnek. A 2. táblázat településsorosan szemlélteti a szőlőtermelésben bekövetkező területi változásokat, a statisztikai összeírások éveit szerint öt időszakra lebontva, az aktuális ingatlan-nyilvántartási állapotokhoz viszonyítva. Nagykeresztúr korábban Lucfalvához tartozott, ezért nincs saját adata a településnek.

2. táblázat A vizsgált települések szőlőtermő területeinek változása 1873-tól 2014-ig (hektárban megadva) (SZŐLŐTERMELÉS: KÖZSÉGSOROS ADATOK, 1873-1965., a TAKARNET aktuális ingatlan-nyilvántartási adatai és a természetbeni állapot alapján)

Table 2. Changes in the total area of vineyards from 1873 to 2014 in the examined settlements

Település/év	1873	1895			1913	1935	1965	2014
		összesen	beültetett	parlag				
Lucfalva (beleértve Nagykeresztúrt)	40	10	7	3	1	-	11	0,00
Sámsönháza	24	39	-	39	2	2	4	0,84
Tar	90	4	1	3	18	20	69	39,65

A filoxéra pusztításának csúcspontján, 1895-ben végzett ültetvény-összeírások során, az aktuálisan beültetett és parlaggá vált területek megoszlása külön vizsgálati szempont volt (LACZKA 2002). Ennek eredményét a szőlőterületek éves adataival összevonva mutatjuk be. Ekkor a szőlővel beültetett területek aránya a 22 évvel korábbi érték 5,2%-ára esett vissza. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a vidék szőlőtermesztése a rekonstrukció ellenére sem heverte ki a gyökértetű járványt, bár a későbbi adatok némi növekedést mutatnak a 20. század elején látható állapothoz képest. Az 1935-ben végzett ültetvény-összeírásakor vizsgálták a szőlőterületek talajtípus szerinti megoszlását (SZŐLŐTERMELÉS: KÖZSÉGSOROS ADATOK, 1873-1965.). Eszerint – elsősorban Taron – ekkorra már több új, jellemzően immunis, vagyis kevésbé kötött talajú területet ültettek be hazai szőlőfajtákkal.

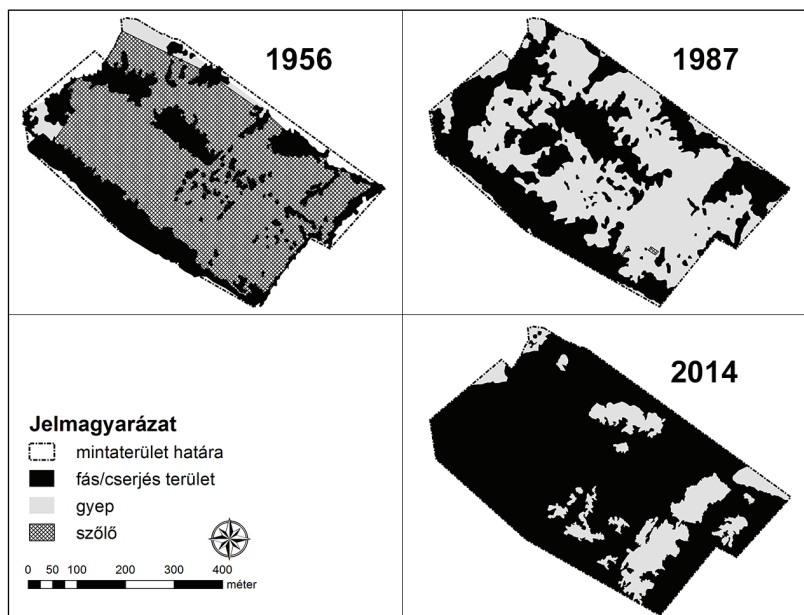
1965-re mind a négy vizsgált településen növekedett a szőlőterületek aránya. Archív légifotók adatai alapján kijelenthető, hogy ez a növekedés részben már nem a történelmi szőlőhegyek újraterelítését jelzi: új területeket vontak művelésbe. A rekonstrukció ellenére a szőlőművelés a 20. század végére azonban a „fiatalabb” szőlőhegyeken is fokozatosan megszűnt, számottevő művelés csupán Taron folyik, ez azonban teljes egészében a település Mátrához tartozó részén található. A cserhádi szőlőhegyeket csaknem mindenhol felhagyták, vagy egyéb módon hasznosították.

Az alábbiakban ilyen területek tájtörténeti változásait és botanikai értékeit mutatjuk be.

Mintaterületeken tapasztalt folyamatok bemutatása

Lucfalva: Öreg-hegy

Garábi slíren képződött, agyagbemosódásos barnaerdőtalajon található a mintaterület, amely egy kb. 300 m magas kiemelkedés, ezt északnyugat-délkeleti irányban egy völgy választja ketté (GYALOG és SÍKHEGYI 2005, LÉVAY 1968). Morfológiájának köszönhetően így tulajdonképpen két hosszúkás dombon folyt a szőlőművelés. A katonai felmérések és a 19. századi kataszteri térképek egyaránt erdőként jelzik a területet. A községsoros statisztikai adatok alapján Lucfalván már 1913-ban is csupán egy hektár területen művelnek szőlőt, 1935-ben pedig megszűnik a szőlőművelés, így nagy valószínűséggel az Öreg-hegyet csak ezt követően ültették be (2. táblázat). Ennek ellenére már az 1956-os légifotón is leginkább csak a terület keleti részén lehet aktív szőlőművelésre utaló parcellákat látni. A légifelvétel alapján ugyan sok helyen még egyértelműen el lehet különíteni a művelt sorközök nyomait, ezért ezeket a részeket a 2. ábrán még „szőlő” kategóriába soroltuk, de nagy valószínűséggel itt már nem folyt intenzív gazdálkodás a 20. század közepén. A későbbiekben a keleti területrész déli kitétséggű lejtőit még sokáig művelték, erről az 1990-es topográfiai térkép is tanúskodik, a művelés megszűnése és a csaknem teljes felhagyás ideje viszont korábban lehetett, az 1980-as évek elején. Az 1987-es légifotón már kevés nyomát látni a hajdani szőlőtermesztésnek. A terepi vizsgálatok során még találtunk egy kb. 300 m² nagyságú területet, amelyet láthatóan jóval tovább művelhettek, mint a szőlőhegy többi részét. Itt még több, a spontán megtelepedett fákra és cserjékre felkapaszkodó szőlőgyed él, azonban a karóknak, gondozott tőkéknek már nyoma sincs. Bár a légifotón kis mérete miatt nehezen különíthető el ez a területrész, nagyon valószínű, hogy a felvétel készítése idején még művelték azt, így GPS-szel rögzítettük a helyét és ezzel korrigáltuk az 1987-es állapotról készült tematikus térképünket.

2. ábra A lucfalvai Öreg-hegy mintaterület felszínborításának változása 1956-ban, 1987-ben és 2014-ben
 Figure 2. Changes in the landcover of the sample area in the year 1956, 1987 and 2014 in Lucfalva

Az egykori szőlőhegyet jelenleg a fásszárúak uralják, köztük a számos gyümölcsfa – főként szilva és cseresznye – őrzi a szőlők közé ültetett gyümölcsparcellák emlékét. Gyepfoltok csak elvétve, mozaikosan fordulnak elő. Ezek részben a déli domb keleti végén található, legtovább művelt parcellákhoz kötődnek. A mintaterület északi, legnagyobb lejtőszöggel jellemezhető részén, korábban felhagyott parcellák helyén is található egy nagyobb gyepfolt, ahol a bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) és tavaszi hérics (*Adonis vernalis*) nagy egyedszámú állománya él, utóbbi faj, valamint a nyúlánk sárma (*Ornithogalum brevistylum*) elszórta megtalálható a terület déli részén is. A védett természeti értékeket a fásszárúak, főként az akác (*Robinia pseudoacacia*) terjedése és a túlszorodott nagyvadállomány veszélyezteti elsősorban.

Nagykeresztúr: Krakkó-erdő

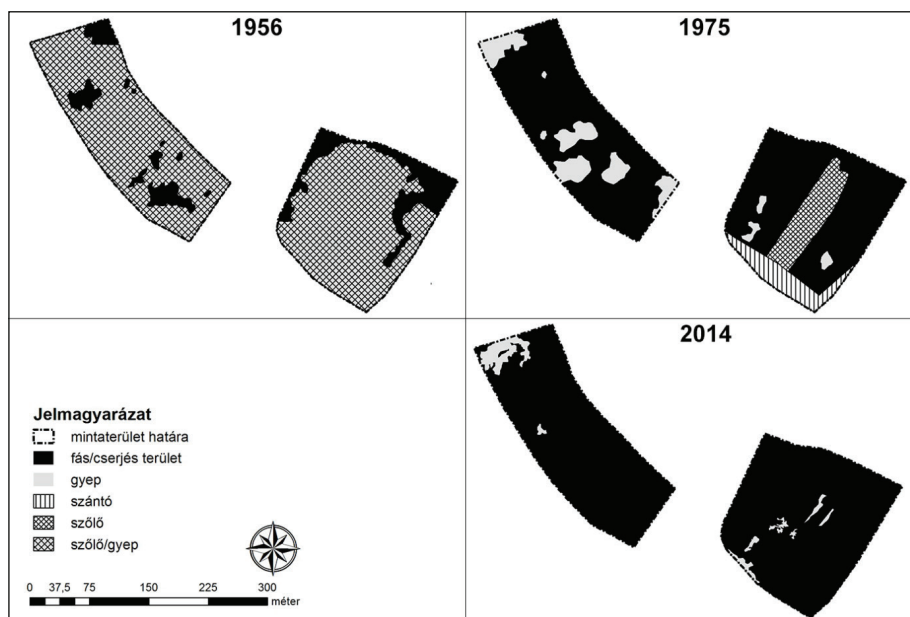
Nagykeresztúr csupán néhány éve önálló település, a történelem során Lucfalvához tartozott. SHVOY (1875) ezt írja: „Kis- és Nagy-Keresztúr: Lucinon fölül, hegyek közt két pusztja. Földje jó, rétje jó, szőleje nincsen.” Ezt a rendelkezésre álló térképi adatok is alátámasztják. Később, a 20. század második felében azonban folytattak szőlőtermesztést a falu melletti délnyugati kiettségű domboldalon. A mintaterület alapköze garábi slír, amelyen agyagbemosódásos barna erdőtalaj képződött (GYALOG és SÍKHEGYI 2005, LÉVAY 1968).

Nem folyt a területen jelentős szőlőművelés, az átvizsgált források közül csak az 1956-os katonai légifotón látható szőlő. Mivel utólag ceruzával is feltüntették a felvételen a szőlőművelés határait, így elsősorban ezt vettük alapul a mintaterület kijelölésekor (3. ábra). Sajnos az utólagos jelölés miatt igen nehezen tanulmányozható a felszínborítás, nem különíthetők el egyértelműen a szőlőparcellák határai, így az 1956-os év adatai esetében a „gyep” és „szőlő” kategóriákat összevonva ábrázoltuk a tematikus térképen. A későbbi, 1975-ös felvételen szőlőművelésre utaló kisparcellákat már kevés helyen látni, a keleti területrész közepén még található néhány sor szőlő, melyet viszonylag sokáig műveltek, de a mintaterület legnagyobb részén jellemző az erdőtelepítés és egyéb terület-használatok is megjelennek: a keleti terület déli szélét néhány évig szántóként művelték.

Ma már gyakorlatilag az egész mintaterületen a fás vegetáció az uralkodó, sajnos ez igen nagy arányban akác (*Robinia pseudoacacia*), mely igen felgyorsítja a területen folyó szukcessziós folyamatokat: már a legtovább művelt szőlőparcella helyén is alig található egy kevés gyepfolt. A napfényes, tápanyagszegény füves élőhelyeket preferáló növényfajok a terület délnyugati szegélyén fennmaradt, még természetközeli állapotú borókás cserjés közé ékelődött gyepben fordulnak elő, ahol több védett faj: a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), árlevelű len (*Orchis purpurea*) és bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) állományát találjuk, élőhelyüket azonban az akác terjedése erősen veszélyezteti.

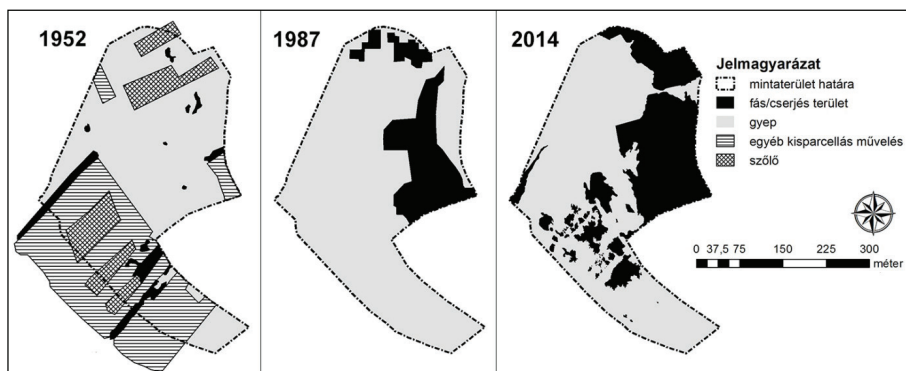
Sámsönháza: Krisztina-hegy

A sámsönházi szőlőművelésnek nagy hagyománya van. A település északi részén fekvő nagyobb szőlőhegyek és a szomszédos Mátraszőlős, valamint Nagybárkány felhagyott szőlői ma a Kelet-Cserhát Tájvédelmi Körzet részét képezik. Vizsgálatunk ezért csak a település déli részén található Krisztina-hegyi szőlőskertre koncentrált. A terület pannon kori édesvízi üledéken, délkeleti kiettségű lejtőn található, jellemző talajtípusa barnaföld (GYALOG és SÍKHEGYI 2005, AGROTOPO adatbázis).

3. ábra A nagykeresztúri Krakkó-erdő mintaterület felszínborításának változása 1956-ban, 1975-ben és 2014-ben
 Figure 3. Changes in the landcover of the sample area in the year 1956, 1975 and 2014 in Nagykeresztúr

Az I. és II. katonai felmérésen nem látható szőlő, azonban a 19. századi kataszteri térképeken – a térkép készítését követően – feltüntettek néhány parcellát, aminek művelési ága szőlőre változott. Az utólagos jelölés miatt a telepítés pontos ideje bizonytalan: a térkép készítésének ideje 1867, de jelölés igen hasonló ahhoz, amelyet a szomszédos téri parcellák esetében is lehet látni, ott a térképet 1886-ban készítették, ezért igen valószínű, hogy a szőlőket ezt követően, a Tar északi részén fekvő szőlőkhöz hasonló időszakban, már a filoxéra vész után telepítették (5. ábra). A művelés a 20. század közepén is többé-kevésbé változatlanul folyik, az 1987-es légifotón viszont már nem látni nyomát a művelt sorközöknek és kisparcelláknak, a terület délnyugati részét pedig szántóként hasznosítják tovább (4. ábra).

4. ábra A sámsonházi Krisztina-hegy mintaterület felszínborításának változása 1952-ben, 1987-ben és 2014-ben
 Figure 4. Changes in the landcover of the sample area in the year 1952, 1987 and 2014 in Sámsonháza

A terepi vizsgálatok során tavaszi héricset (*Adonis vernalis*), borzas és árlevelű lent (*Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*), nagy parcsirtafüvet (*Polygala major*), csillagöszirózsát (*Aster amellus*), budai imolát (*Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*), nyúlánk sármát (*Ornithogalum brevistylum*) és bíboros kosbort (*Orchis purpurea*) találtunk a területen, illetve az egykori szőlőskerthez tartozó gyümölcsösből maradhatott itt egy idős házi berkenye (*Sorbus domestica*), amely mellett több csemetét is találtunk. A mintaterületen jelenleg nem folyik semmilyen művelés, így az értékes növényfajoknak otthont adó gyepeket több helyen cserjésedés veszélyezteti, az erodáltabb részek növényzetét pedig a fenyérfű (*Digitaria ischaemum*) teszi jellegtelenné.

Tar: „Zagyván-túli” szőlők

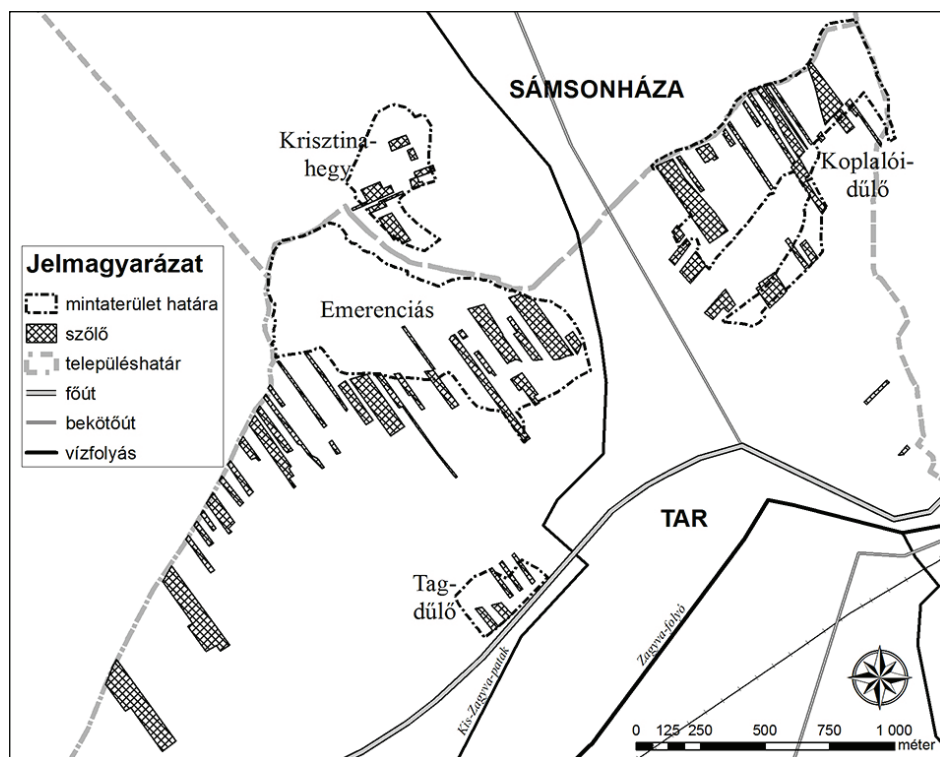
A településen kijelölt mintaterületek bár elszigetelt szőlőhegyeknek tűnhetnek az 1. ábra alapján, azonban a falu agrárszerkezeti változásainak vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy amennyiben a területhasználat-változások okait szeretnénk feltárni, az itt található szőlők jellemzését először egy tágabb, településléptékű kontextusban érdemes vizsgálni.

Tar igen változatos természetföldrajzi adottságokkal rendelkezik, a Zagyva folyó völgye kettéválasztja a falut: egy kisebb északi rész a Cserháthoz, míg a nagyobb déli rész a Mátrához tartozik. Utóbbi településrészen a szőlőművelésnek több évszázados hagyománya van, a Mátra délies lejtőin ma is viszonylag nagy területen folyik a termelés.

Kevésbé ismertek a vizsgálatunk tárgyát képező, Cserháthoz tartozó északi, vagy ahogyan a helyiek régebben hívták: „Zagyván-túli” szőlők. Itt az I. és II. katonai felmérés nem jelöl szőlőt, és az 1854-es levéltári birtokvázlatokat áttanulmányozva sem találhatók szőlőművelésre utaló adatok. Az 1886-os kataszteri térképen viszont a térkép keletkezését követően, ismeretlen időpontban feltüntették az újonnan szőlőművelés alá vont parcellákat (5. ábra). Az egyéb művelési ágakról viszont már nem kerültek a térképre az újabb adatok, így a területhasználat változásának vizsgálata szempontjából ez a térkép nem tekinthető teljes értékű forrásnak, arra azonban lehet következtetni ez alapján, hogy a művelést csak a gyökértetű pusztítását követően kezdték meg. Vizsgálataink során helyi gazdálkodókkal folytatott interjúk és a termelőszővetkezet üzemi térképei alapján megtudtuk, hogy a mátrai szőlőkkel ellentétben ezen a településrészen a falu termelőszővetkezete nem folytatott nagyüzemi gazdálkodást. Valószínűleg ez az oka annak is, hogy a kataszteri térképek tanúsága szerint a század elején telepített szőlők és gyümölcsösök nem egy összefüggő szőlőskertként, hanem egymástól elkülönülő, átlagosan fél hektár területű parcellák formájában jelennek meg a szántók közé ékelődve. Érdemes összevetni ezeknek az újonnan művelésbe vont területeknek a földtani viszonyait a település nagyobb hagyományú szőlőhegyeivel: utóbbiak főként a Mátra andezitjén, előbbieket a Sajóvölgyi és Zagyvai Formáció pannon kori, főként édesvízi üledékén találhatók. Az 1935-ben készült történeti statisztikákból kiderül, hogy Taron a direkttermő szőlőfajták mellett a filoxéra megtelepedése szempontjából „immunis homokon” 11 ha-on hazai fajtacsoportba tartozó szőlőt termesztenek (SZŐLŐTERMELÉS: KÖZSÉGSOROS ADATOK, 1873-1965.). Ebből arra következtettünk, hogy az alapközetnek köszönhetően kevésbé kötött talaj lehetett az új területek használatba vételének legfőbb oka.

A birtokszerkezet az 1950-es években sem változik lényegesen. A század második felében viszont már az tapasztalható, hogy a parcellákat fokozatosan beszántották és a rendszerváltás idején csaknem teljesen megszűnt a termelés. Ekkor a szántó és gyepegzálkodásra alkalmas enyhébb lejtésű földeket hasznosították, a meredekebben fekvő és a

belterülettől legtávolabb eső szőlők művelését felhagyták. Az 1990-ben kiadott 1:10000-es topográfiai térkép csupán a Gömör-hegy lábánál fekvő Koplaló-tanya mellett jelöl még aktívan művelt szőlőparcellát. Itt a művelés megszűnésének oka nem elsősorban a felhagyás volt: buddhista sztúpa és emlékpark épült az egykori szőlő és tanya helyére.

5. ábra Szőlőterületek Tar északi részén és a sámsonházi Krisztina-hegyen, a 20. század elején. (1886-os és 1867-es kataszteri térképre utólag feltüntetett adatok alapján)

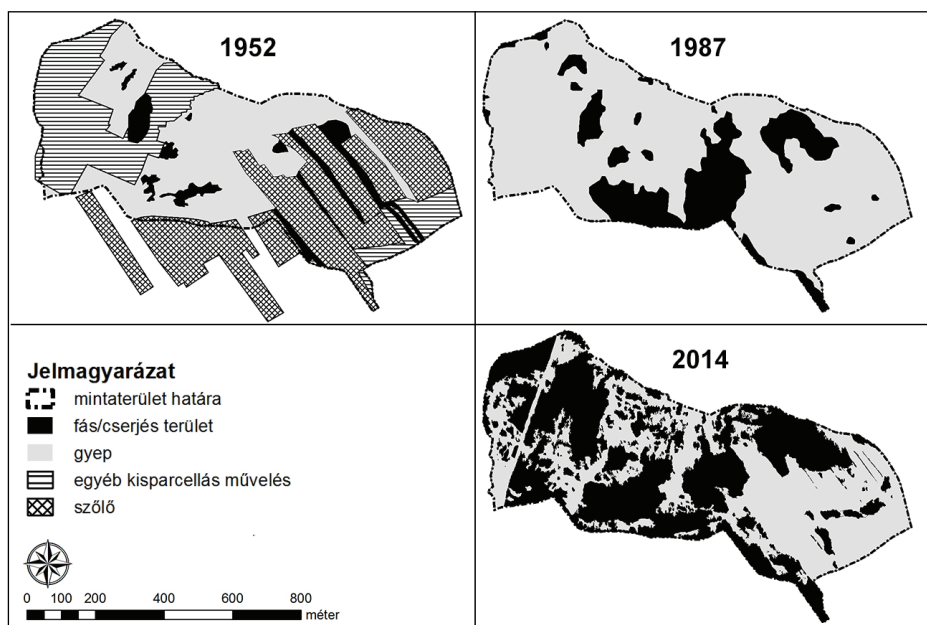
Figure 5. Vineyards in northern Tar and in southern Sámsonháza at the beginning of the 20th century

A „Zagyván-túli” szőlők helyén végül három mintaterületet jelöltünk ki a korábban ismertett kritériumok alapján, hiszen a szántóként hasznosított és a művelés alól kivett területeken, ahol valamilyen intenzív területhasználat befolyásolja a szőlőművelés felhagyását követő szukcessziós folyamatokat, nem értelmezhető a felhagyott szőlők vizsgálata. Ugyanakkor a mintaterületek kijelölésekor nem zártuk ki azokat a részeket, ahol extenzív legeltetés, vagy kaszálás jelenleg is folyik, illetve vizsgálatuk azokat a területeket is, ahol egykor a szőlőhöz hasonló karakterű kisparcellás gazdálkodás, például teraszos művelés volt a jellemző.

Tar: Emerenciás

A terület déli része a Zagyvai, északi része a Sajóvölgyi Formáció döntően édesvízi üledékén található, amelyen agyagbemosódásos barna erdőtalaj és barnaföld keletkezett (GYALOG és SIKHEGYI 2005, KULCSÁR 1973). A mintaterület domborzatát tekintve igen

változatos, szőlőtermesztés bizonyíthatóan csak az annak kedvező, elsősorban délkeleti kitettségű parcellákon folyt, a kedvezőtlen északias expozíció teraszos művelés nyomait találjuk. A XX. század elején telepített területek legnagyobb részét a század derekán még művelték, sőt kis mértékben növekedett is a bizonyíthatóan szőlővel beültetett parcellák aránya. Az 1952-ben készült légifotó adatai nehezen értékelhetők, a vizsgálat szempontjából szerencsés, hogy utólag a szőlőt feltüntették rajta, illetve a teraszok is viszonylag pontosan lehatárolhatók a felvétel alapján, ezt a terepi bejárások során is összevetettük a felszín antropogén formakincsével. A légifotó és a topográfiai térképek vizsgálata alapján az is kiderül, miért volt szükség a felszín ily módon történő alakítására: a teraszolt terület részét meredeksége miatt vízmosások, horhosok szabdalják, alkalmatlanná téve a földeket mezőgazdasági művelésre, a légifelvételen úgy tűnik, a vízmosás a teraszokat is erősen károsította. Az 1987-es légifotón már alig látni nyomát a korábbi szőlőművelésnek, a legkorábban felhagyott részeken már több helyen fásszárúak telepedtek meg (6. ábra).

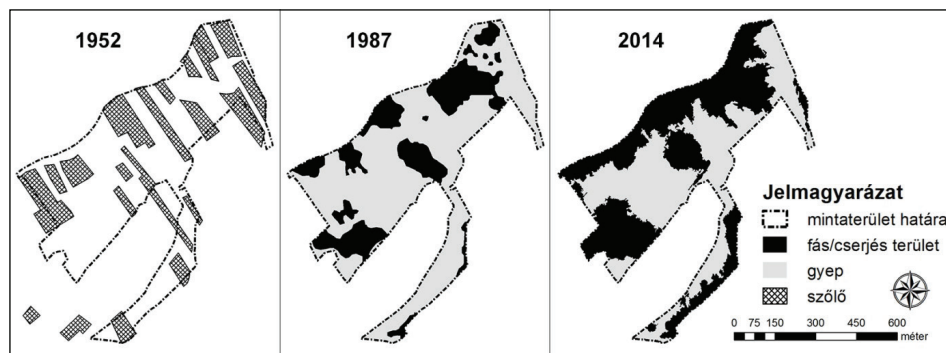
6. ábra A tari „Emerenciás” mintaterület felszínborításának változása 1952-ben, 1987-ben és 2014-ben
Figure 6. Changes in the landcover of the sample area „Emerenciás” in the year 1952, 1987 and 2014 in Tar

Jelenleg a terület keleti részét szarvasmarhával legeltetik, de nem mindenhol folytatnak tisztítókaszálást. Ezen kívül több helyen két-három évente legelőtisztítást végeznek, hogy visszaszorítsák a cserjésedést. A teraszokon többfelé találni még az egykori művelésre utaló gyümölcsfákat, de a hasznosítatlan területeket mára birtokba vette a természet. Főként a terület északi felében, fogtekercs (*Dantonía alpina*) és szálkaperjé (*Brachypodium pinnatum*) dominálta gyepekben számos védett növényfajt találtunk. Igen nagy egyedszámú tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), borzas és árlevelű len (*Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*), nagy parcsirtafű (*Polygala major*), budai imola (*Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*), nyúlánk sárma (*Ornithogalum brevistylum*) és bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) mellett, él itt a Cserhátban ritkának számító Szent László tárnics

(*Gentiana cruciata*) és a felhagyott szőlőkre jellemző hosszúlevelű árvalányhaj (*Stipa tirsa*). Bár a mintaterület állatvilágát célzottan nem vizsgáltuk, érdemes megemlíteni, hogy a terepbejárásaink során több alkalommal is előkerült a fokozottan védett magyar tarsza (*Isophya costata*), így valószínű, hogy a faj egy korábban nem ismert élőhelyét is sikerült felderítenünk. A természeti értékeket elsősorban a gyors cserjésedés veszélyezteti, mivel a mintaterületen talált védett fajok elsősorban természetközeli füves élőhelyekhez kötődnek.

Tar: Koplalói-dűlő

A mintaterület a Koplalói-dűlő északi részén, a Kis-Zagyva keleti partja felé ereszkedő lejtőn található, szőlőtermesztésre alkalmas déli, délnyugati kitettségen. Földtani, talajtani adottságai, valamint a területhasználat változásainak tendenciái az Emerenciás dűlőhöz hasonlóak. Különbég csak abban adódik, hogy itt a teljes felhagyás valamivel később történt. A légifotók adatai igen nehezen értékelhetők, az 1952-es felvételen az utólagos feltüntetésnek köszönhetően viszonylag pontosan lehatárolhatók a szőlőparcellák, de egyéb területhasználat elkülönítéséhez nem megfelelőek az információk. Az 1987-es képen csak a fás vegetáció különíthető el egyértelműen, a kevés, még látható szőlőparcella határa igen elmosódott, valószínűleg ezek ekkor leginkább már parlagok voltak, bár az 1980-as években még valószínűleg néhány sor szőlőt műveltek a területen. Mivel ezek kiterjedése nem volt számottevő, ezért a tematikus térképen „gyep” kategóriába soroltuk a fátlan területeket.

7. ábra A tári „Koplalói-dűlő” mintaterület felszínborításának változása 1952-ben, 1987-ben és 2014-ben
Figure 7. Changes in the landcover of the sample area „Koplalói-dűlő” in the year 1952, 1987 and 2014 in Tar

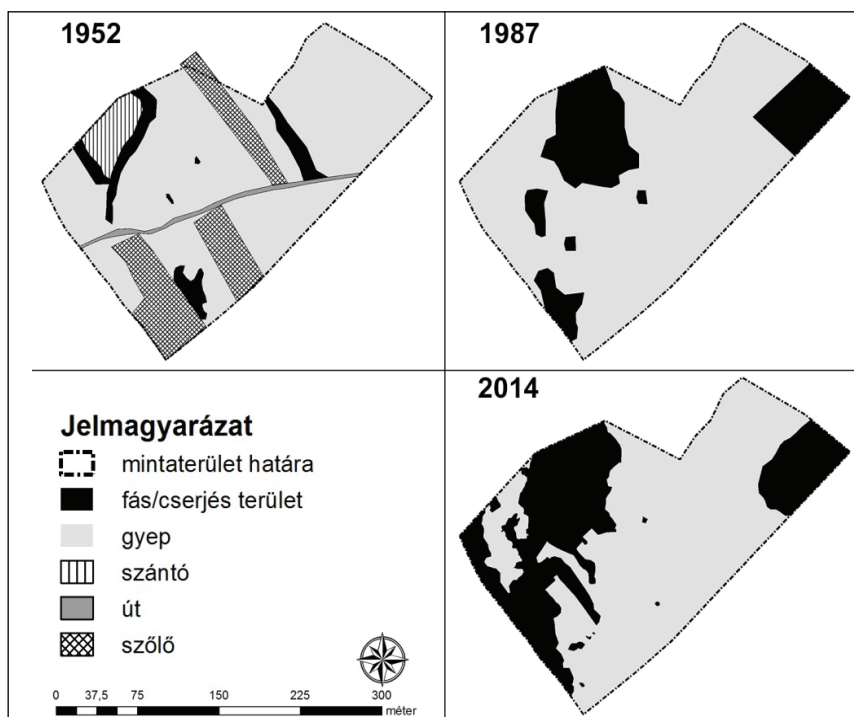
A tematikus térkép utólagos korrekciójára a terepi vizsgálatok során nem volt lehetőségünk, mint a teljesen felhagyott lucfalvi terület esetében, mivel a kaszált gyepekben elszórtan található szőlőhajtások alapján igen bizonytalan lenne a lehatárolás. A mintaterület kijelölésekor itt is elsősorban azt vettük figyelembe, hogy csak olyan parcellák kerüljenek bele, ahol hosszú időn keresztül folyó szántóföldi művelés nem volt a felhagyás után (7. ábra). Ma a környező egykori szántók egy része is jól regenerálódott, záródott szálkaperjés gyep, amelyet évente kaszálnak, azonos módon a mintaterület középső részével, amely így sajátos alakja miatt terepen nehezen azonosítható, de a védett növényfajok elhelyezkedése igazolta a terület lehatárolását: az ezres nagyságrendű

egyedszámmal jellemezhető bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) állomány ugyanis néhány tő kivételével kizárólag a tájtörténeti vizsgálatok alapján kijelölt terület határain belül található. A mintaterület délkeleti része erősen cserjésedik, de az itt gazdálkodók ezt legelőtisztítással igyekeznek megakadályozni. Főként az északi, északkeleti részeken találunk olyan parcellákat, ahol a szőlőtermesztést követően semmilyen mezőgazdasági művelés nem folyt. Itt a természetes vegetáció elsősorban borókás cserjés, amely szálkaperje dominálta gyepfoltokkal alkot mozaikos élőhelyet. Ez több védett növényfajnak – a bíboros kosbor mellett tavaszi héricsnek (*Adonis vernalis*), magyar repcsénynek (*Erysimum odoratum*), nagy parcsirtafűnek (*Polygala major*) és budai imolának (*Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*) – ad otthont. Az ilyen területek azonban erősen zsugorodnak a több helyen telepített akác (*Robinia pseudoacacia*) spontán terjedése miatt, illetve a foltokban és elszórtan is ültetett erdei fenyő (*Pinus sylvestris*) jelenléte sem kedvez a természeti értékek fennmaradásának. A mintaterület északnyugati részén található, erősen erodált kaszált gyepekben még néhány tő szőlőt lehet találni. Bár főként a fenyérfű (*Digitaria ischaemum*) a domináns, a borzas és árlevelű len (*Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*), valamint az egész területen elszórtan jelenlévő nyúlánk sárma (*Ornithogalum brevistylum*) és bíboros kosbor egyaránt megtalálható itt.

Tar: Tag-dűlő

A „Zagyván-túli” szőlők legdélebbi parcellái találhatóak a dűlő déli részének meredek letörésén. A terület domborzatát tekintve tulajdonképpen egy tereplépcső oldalában található, ettől délre, az alacsonyabban fekvő területeken már egyértelműen a Zagyva folyó völgye húzódik. Az alig több, mint 5 ha-os mintaterületet északi, keleti és nyugati irányból szántók, délről a 21-es főút határolja. A meredek, déli kiettségű lejtő morfológiája miatt nem alkalmas szántóföldi művelésre, ezért folyhatott itt még azt követően is szőlőművelés, hogy az 1952-es légifotó tanúsága szerint a környező területeket már mindenütt beszántották. A művelés felhagyásához hozzájárulhatott, hogy az elsőrendű főútvonal aszfaltburkolatát 1958-1963 között a terület közvetlen közelébe építették (LIP-TAY 2009). Az útnak még nyoma sincs az 1952-ben készült légifelvételen, csupán egy földút halad keresztül a parcellák között. Az építkezés jelentős földmunkái érinthették a szőlőket is, a parcellák közt haladó földút pedig feltehetőleg elvesztette funkcióját, azt a későbbi felvételeken már nem lehet elkülöníteni a környező gyepektől. Az 1987-es légifotón egyértelműen egy felhagyott gyeplátható, annak északi részén a fásszáruak is megtelepedtek, illetve egy néhány soros faültetvény is benyúlik a terület keleti végébe. Azóta ez a kép nem változott jelentősen a korábbi állapothoz képest, ennek oka az is, hogy a gyepet évente egyszeri kaszálással tartják fenn (8. ábra).

A mintaterület igen kis kiterjedése miatt jelentéktelennek tűnhet, mégis azért került bele a vizsgálatunkba, mivel figyelemre méltó, hogy ez a kisméretű és kedvezőtlen helyzetű terület is védett fajoknak ad otthont: borzas len (*Linum hirsutum*) és bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) él itt. Ez is igazolja, hogy az apró, szántóföldek és mesterséges felszínnek közé ékelt természetközeli élőhelymozaikoknak is fontos szerepe van az őshonos flóra megőrzésében.

8. ábra A tari „Tag-dülő” mintaterület felszínborításának változása 1952-ben, 1987-ben és 2014-ben
 Figure 8. Changes in the landcover of the sample area „Tag-dülő” in the year 1952, 1987 and 2014 in Tar

Összegzés

A mintaterületeken feltárt változások területenként igen hasonló módon zajlottak: a század elején telepített, főként a szőlőrekonstrukciónak köszönhető ültetvényeket, az 1950-es években még művelik, ezt követően azonban a század második felében fokozatosan hagyják fel ezeket, illetve a kedvezőbb fekvésű területeket már az 1970-es, 1980-as évektől szántóként hasznosítják tovább. A szőlőművelés a rendszerváltás idejére csaknem teljesen megszűnik. A folyamat legfőbb oka a gazdálkodási szerkezet változása: a szőlőrekonstrukciók során új fajtákkal és új területeken, de még a régi termesztési hagyományokhoz hasonló birtokszerkezetben telepítettek szőlőt, azonban a nagyüzemi művelésmódokkal nem hasznosítható kisparcellás ültetvényeket, ahol csak lehetett, a termelőszövetkezetek összevonták és nagytáblás rendszerben, elsősorban szántóként használták tovább. A szerkezetváltáshoz kedvezőtlen fekvésű, a település belterületétől távol eső földeket legfeljebb háztáji művelésű földként hasznosították, idővel fokozatosan szűnt meg művelésük. A Kelet-Cserhát 20. században telepített szőlőhegyeire ezek a tendenciák jól általánosíthatóak, a 3. táblázat a bemutatott tematikus térképek adatait számokban foglalja össze és tükrözi azokat a folyamatokat, amelyek minden mintaterületet jellemeznék.

A felhagyást követő folyamatokra a fásszárúak intenzív térnyerése jellemző. Mivel a táj klímazonálisan a cseres-tölgyesek övébe esik, így a beerdősülés folyamata természetesen mondható. Ennek ellenére ez természetvédelmi szempontból nem feltétlenül kívánatos: egyrészt ez a folyamat sok helyen nem öshonos fafajú erdőtelepítésnek köszönhető, a telepített erdők jellemzően elegyetlen akácok (*Robinia pseudoacacia*) és erdeifenyvesek (*Pinus sylvestris*), előbbi faj pedig igen gyorsan, spontán terjed a szomszédos gyepterületek parcellákon. Másrészt a terepi vizsgálataink során észlelt védett lágyszárú növénytaxonok (*Adonis vernalis*, *Erysimum odoratum*, *Linum hirsutum*,

3. táblázat A felszínborítási kategóriák változása az egyes mintaterületeken

Table 3. Landcover changes in the sample areas

Mintaterület megnevezése	Mintaterület összterülete (ha)	Év	Felszínborítási kategóriák összterülethez viszonyított %-os megoszlása			
			fás/cserjés	gyep	művelt (szőlő és egyéb kisparcellás művelés)	egyéb
Lucfalva Öreg-hegy	22,81	1956	29,89	3,56	66,55	0,00
		1987	46,52	53,33	0,10	0,00
		2014	83,69	16,31	0,00	0,00
Nagykeresztúr Krakkó-erdő	6,11	1956	15,82		84,18	0,00
		1975	76,03	9,58	8,49	5,90
		2014	96,09	3,91	0,00	0,00
Sámsonháza Krisztina-hegy	11,54	1867	-	-	18,44	-
		1952	4,83	47,02	48,15	0,00
		1987	18,76	81,25	0,00	0,00
		2014	35,11	64,89	0,00	0,00
Tar Emerenciás	51,92	1886	-	-	12,64	-
		1952	7,99	36,28	55,73	0,00
		1987	21,20	78,78	0,00	0,00
		2014	35,11	64,89	0,00	0,00
Tar Koplalói-dűlő	37,57	1886	-	-	8,02	-
		1952	-	-	29,81	-
		1987	28,91	71,09	0,00	0,00
		2014	50,45	49,55	0,00	0,00
Tar Tag-dűlő	5,28	1886	-	-	20,44	-
		1952	6,70	70,85	16,95	6,08
		1987	22,91	77,09	0,00	0,00
		2014	34,07	65,93	0,00	0,00

L. tenuifolium, *Polygala major*, *Gentiana cruciata*, *Aster amellus*, *Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*, *Ornithogalum brevistylum*, *Stipa tirsia*, *Orchis purpurea*) a gyepekhez kötődnek, így fennmaradásukat erősen veszélyezteti a beerdősülés. Különösen fontos, hogy minden mintaterületen találtunk védett növényfajokat, annak ellenére, hogy a vizsgált szőlőhegyek művelésére nem jellemző az évszázadok során rögzült hagyományos birtokszerkezet, és az ehhez köthető, hosszú időn keresztül fennmaradt háborítatlan területrészek. A még fennmaradt gyepfoltokon a különböző védett taxonok egyedszáma rendszerint igen magas volt. Mindezek alapján megállapítható, hogy az ilyen „fiatal” és rövid ideig művelt szőlőhegyek is értékes, természetközeli élőhelyeket rejthetnek.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Malatinszky Ákosnak a szakmai iránymutatásért és a terepi munka során nyújtott segítségért, valamint Harmos Krisztiánnak a települések kiválasztásában és Puskás Gellértnek az egyenesszárnyúak határozásában nyújtott segítségével. Köszönettel tartozunk továbbá Csemer Máriának, valamint a nagy helyismerettel rendelkező adatközlőinknek, a Hadtörténeti Térképtár, a KSH Könyvtár, a SZIE Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár, valamint a Balassi Bálint Megyei Könyvtár dolgozóinak.

Irodalom

- ARCANUM ADATBÁZIS: Georeferált Vármegyei Kataszteri Térképek: Nógrád 2010: A történelmi Nógrád vármegye területét ábrázoló georeferált kataszteri térképek (2 DVD), Arcanum Kft., Budapest
- BAKOS, K. BARCZI, A., VONA, M., EVELPIDOU, N., CENTERI, C. 2008: Potential effects of land use change around the Inner Lake in Tihany, Hungary – examination of geology, pedology and plant cover/land use interrelations. *Cereal Research Communications*, Supplement, Vol. 36: 143–146.
- BARCZI A., CENTERI, Cs. 1999: A mezőgazdálkodás, a természetvédelem és a talajok használatának kapcsolatrendszere. *ÖKO* 10(1–2): 41–48.
- BENKŐ P., BESZKID A., BESZKID J., VINCZE N. 2012: „Ősszel érik babám...” avagy Mit dobolt a kisbíró Rimócon: a rimóci szüreti mulatságok története és a szüreti rímek gyűjteménye, 1978–2011. Rimóci Kobak Egyesület, Balassagyarmat, pp. 14.
- BIRÓ É., ÓVÁRI M., VARGA A., BÓDIS J. 2012: A Vergyálomi szőlőhegy (Zala megye) tájtörténete és florisztikai értékei. *Természetvédelmi Közlemények* 18: 58–66.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1911: Nógrád vármegye. (In: Magyarország vármegyéi és városai) Országos monográfiai társaság, Budapest, pp. 203–206.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, pp. 680–683., pp. 810–814.
- FEYÉR P. 1981: A szőlő- és bortermeles Magyarországon (1848-ig). Akadémiai Kiadó, Budapest. 387 p.
- FÉNYES E. 1851: Magyarország Geographiai Szótára. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest. 350 p.
- GYALOG L., SIKHEGYI F. (sorozatszerk.) 2005: Magyarország földtani térképe, M=1:100 000. Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest.
- GYULAI F. 1999: Az agrobiodiverzitás változása a Kárpát-medencében. Fenntartható Fejlődés Bizottság, Budapest, pp. 73–82.
- HARMOS K. 2005: Szerény és gazdag hegyvidékünk. A Kelet-Cserhát természeti képe. *Természet Világa* 136(4): 159–162..
- HARMOS K., SRAMKÓ G. 2000: A Csirke-hegy természeti értékei. Macskahere Természetvédelmi Kör, Palotás. 34 p.
- HARMOS K., SRAMKÓ G., STADLER Á. 2001: Adatok a Cserhát edényes flórájához. *Kitaibelia*, 6(1): 73–86.
- KELETI K. (szerk.) 1875: Magyarország szőlészeti statisztikája. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest. 402 p.
- KIRÁLY G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 616 p.

- KOZMA P. 1991: A szőlő és termesztése I. A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 36–54.
- KOZMA P. 1995: A szőlő- és borkultúra története Magyarországon. Magyar Borakadémia és Mezőgazda Kiadó, Budapest. 59 p.
- KULCSÁR M. 1973: Tar, május 1. MgTSZ. Genetikus talajtérkép (M: 1:10000). OMMI Budapesti Talajtani Osztálya.
- LACZKA S. 2002: Ültetvény-összeírások Magyarországon – Statisztikai szemle, 7: 648–662.
- LÁNG S. 1967: A Cserhát természeti földrajza. Akadémia Kiadó, Budapest. 375 p.
- LÉVAY M. 1968: „Petőfi” TSZ Lucfalva genetikus talajtérképe. (M: 1:10000) OMMI Budapesti Talajtani Osztály
- LIPTAY A. 2009: Betonutak építése és fejlesztése az utóbbi 60 évben Magyarországon. Digitális dokumentum
- MALATINSZKY, Á. 2008: Relationships between cultivation techniques, vegetation, pedology and erosion on extensively cultivated and abandoned agricultural areas in the Putnok Hills. *Acta Agronomica Hungarica*, 56(1): 75–82.
- MALATINSZKY, Á., PENKSZA, K. 2004: Traditional sustainable land use towards preserving botanical values in the Putnok Hills (South Gömör, Hungary). *Ökológia (Bratislava)* 23(1 Suppl.): 205–212.
- MALATINSZKY, Á., SILLER, I., PENKSZA, K. 2008: Abandoned loess grape yards as refuges of rare steppe plant species. *Cereal Research Communications*, 36(Suppl.): 1139–1142.
- MAROSI S., SOMOGYI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere 1-2. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1023 p.
- MOCSÁRY A. 1826: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pest, 272. p.
- MOSONI P. 2001: Borkultúra borászati alapokkal. Szent István Egyetem Kertészeti Technológiai Tanszék, Gödöllő, pp. 19–21.
- MRAVCSIK Z., HARMOS K., MALATINSZKY Á. 2009: Felhagyott szőlők botanikai és tájtörténeti vizsgálatai az Északi-Cserhátban. *Tájökológiai Lapok* 7(2): 473–484.
- NAGY A., MALATINSZKY Á., PÁNDI I., KRISTÓF D., PENKSZA K. 2007: Élőhelycsoportok kialakítása táji szintű összehasonlításhoz I. *Tájökológiai Lapok* 5(2): 363–369.
- PENKSZA K., TÓTH S. 1992: A Meszes-tető növényzete. A „Lippay János» tudományos ülésszak előadásai és poszterei. Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem kiadványai, Budapest, pp. 147–150.
- SALÁTA D., PETŐ Á., KENÉZ Á., GEIGER B., HORVÁTH S., MALATINSZKY Á. 2013: Természetudományos módszerek alkalmazása tájtörténeti kutatásokban - Kiszombosi esettanulmány. *Tájökológiai Lapok* 11(1): 67–88.
- SHVOY M. 1875: Nógrád megye leírása (1874-1875) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 531 p.
- SRAMKÓ G., MAGOS G. 2007: Néhány adat a Keleti-Cserhát és tágabb környéke edényes flórájának ismeretéhez. *Kitaibelia*, 12: 133–137.
- SZŐLŐTERMELÉS: KÖZSÉGSOROS ADATOK, 1873-1965. In: Történeti statisztikai kötetek, Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztály, Budapest, 519 p.
- TAKARNET Földhivatali Információs Rendszer (<http://www.takarnet.hu> Hozzáférés: 2014. augusztus 30.)
- TÓTH, A., CENTERI, Cs. 2008: Tájévaltozás vizsgálat Galgahévíz településen és környékén. *Tájökológiai Lapok*, 6(1): 165–180.
- VÁLYI A. 1799: Magyar országnak leírása. Harmadik kötet. Királyi Magyar Universitas, Buda, pp. 622.
- VOJTKÓ A. 2003: A Kelet-Cserhát 1:10 000-es vegetáció térképezésének eredményei. *Botanikai Közlemények* 90(1-2): 173–174.
- VONA, M., PENKSZA, K., KRISTÓF, D., HELFRICH, T., CENTERI, Cs. 2006: A galgahévízi láprét felszínborítási viszonyainak változása légifotók elemzése alapján. *Tájökológiai Lapok*, 4(2): 407–417.

LANDSCAPE CHANGES IN VINE YARDS OF THE CSERHÁT HILLS

DEDÁK, D.¹, SULYÁN, P. G.²

¹Szent István University, Faculty of Agricultural and Environmental Sciences, Institute of Environmental and Landscape Management, H-2103 Gödöllő, Páter K. 1, Hungary, e-mail: dedak.dalma@gmail.com

²Land Office of Government Office of Nógrád County, H-3100 Salgótarján, Május 1. út 41., Hungary

Keywords: abandoned vineyard, protected plant, Cserhát, landscape history

Abandoned vineyards were studied on Lucfalva, Nagykeresztúr, Sámsonháza and Tar settlements. We have selected 6 sample areas from outskirts of the listed villages, where there was vine cultivation during the 20th century but today those are abandoned. At the selection of these sample areas archival maps and aerial photos, as well as the current land use was taken into consideration primarily. The map data and the information collected in the field studies was processed using GIS methods, thus we obtained a source independent, comparable and quantifiable data of the changes of land use. The results were illustrated on thematic maps, the changes on the plots were analysed individually on time series. Beside the examination of the current state of the sample areas we strived to explore the botanical values: 12 protected plant taxa (*Adonis vernalis*, *Erysimum odoratum*, *Sorbus domestica*, *Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*, *Polygala major*, *Gentiana cruciata*, *Aster amellus*, *Centaurea scabiosa* subsp. *sadleriana*, *Ornithogalum brevistylum*, *Stipa tirsia*, *Orchis purpurea*) were documented on the sample areas.

